

Srovnání české a ruské deklinace podstatných a přídavných jmen se zaměřením na výuku češtiny pro cizince I, II

Karel Kulich

Srovnání české a ruské deklinace podstatných a přídavných jmen se zaměřením na výuku češtiny pro cizince I, II

Karel Kulich

Recenzenti:

doc. PhDr. Jana Pekarovičová, Ph.D.

doc. PaedDr. Jaromíra Šindelářová, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Univerzita Karlova, 2022

© Karel Kulich, 2022

ISBN 978-80-246-4818-7

ISBN 978-80-246-4838-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

I. díl

Srovnávací synchronní i diachronní analýza
ruského a českého deklinačního systému
koncipovaná z hlediska lingvodidaktiky

Poděkování

Děkuji svému školiteli dr. Jiřímu Hasilovi za vstřícnost a přátelské přijetí. Svým přístupem podporoval můj zájem o zvolené téma a rovněž mi zprostředkoval řadu setkání s dalšími odborníky i možnost vědecky i pedagogicky se podílet na programech organizovaných Ústavem bohemistických studií FF UK.

Mé poděkování patří také prof. Karlu Šebestovi, který správně odhadl mé zájmy a nasměroval mě na samém počátku, když jsem o doktorském studiu začal uvažovat. Poskytl mi též cenné rady jako konzultant. Stejnou měrou děkuji i dalším konzultantům, především prof. Haně Gladkové, dr. Alexandru Rosenovi, dr. Dominiku Dvořákovi, dr. Kateřině Romaševské, Mgr. Lucii Bartošové, dr. Janu Tilschovi a MgA. Tomáši Polívkovi. Pokud jde o knižní vydání, jsem velmi vděčný oběma oponentkám i recenzentkám za cenné a konstruktivní podněty, které jsem při úpravách zohlednil. Poděkování za trpělivost patří rodině.

Seznam zkratk	11
Předmluva ke knižnímu vydání	13
Úvod	15
Rešerše literatury k tématu práce	19
1. Srovnávací studium češtiny a ruštiny (se zřetelem k deklinaci substantiv a adjektiv)	21
1.1 Formální podoba deklinačního systému substantiv v ruštině v porovnání s češtinou	21
1.1.1 Poznámky k vybraným gramatickým jevům	23
1.1.2 Souhrnný komentář ke konfrontačnímu srovnání deklinačních paradigmat	26
1.2 Přídavná jména v češtině a v ruštině a jejich skloňování	27
1.2.1 Složené skloňování adjektiv	28
1.2.2 Substantivizovaná adjektiva	28
1.2.3 Jmenné (přísudkové) tvary adjektiv	29
1.2.4 K individuálně přivlastňovacím přídavným jménům	29
1.2.5 Verbální jmenné tvary adjektivního charakteru	30
1.3 Akcentologická typologie substantiv a adjektiv v ruštině	31
1.4 Společný původ češtiny a ruštiny: Několik poznámek k vývoji české a ruské deklinace	32
1.4.1 Stavba slovního tvaru	32
1.4.2 Kmenový princip deklinace	34
1.4.3 Ruské <i>ъ</i> -kmeny a <i>ь</i> -kmeny	34
1.4.4 K vývoji měkkých deklinačních typů a k praslovanským palatalizacím	35
1.4.5 K původu složeného skloňování	37
1.4.6 K vzácnějším typům přídavných jmen	37
1.4.7 K praktickému využití historické mluvnické a dialektologie. K problematice skloňování v nespisovných varietách češtiny	37
1.5 Gramatické kategorie jmen: Hlavní rozdíly mezi češtinou a ruštinou, které mají vliv na osvojování češtiny u cílové skupiny ruskojazyčných cizinců	38
1.5.1 Kategorie jmenného rodu	38
1.5.2 Kategorie čísla	39
1.5.3 Kategorie pádu – k funkcím a sémantice pádů	40
1.5.4 K otázce životnosti a neživotnosti v ruštině a v češtině v oblasti jmenné flexe	44
2. K prezentaci morfologie podstatných jmen v soudobých mluvnicích češtiny	46
2.1 Funkční morfologie: funkce a sémantika pádů (Několik poznámek ke zpracování daného tématu v současných mluvnicích češtiny)	46
2.2 Formální morfologie: skloňování substantiv (Několik poznámek ke zpracování daného tématu v současných mluvnicích češtiny)	48
2.3 Stavba slovního tvaru (Několik poznámek ke zpracování daného tématu v současných mluvnicích češtiny)	51
3. Problematika lingvodidaktické prezentace jmenné flexe	53
3.1 Otázka výuky jmenné flexe s adresným zaměřením	53
3.2 K prezentaci skloňování podstatných a přídavných jmen v mluvnicích češtiny pro cizince	54
3.3 Posouzení přístupu k problematice skloňování podstatných a přídavných jmen ve vybraných učebnicích češtiny s adresným zaměřením na ruskojazyčné cizince	55
3.3.1 <i>Чешский язык. Čeština pro rusky hovořící</i> (Confortiová, Cvejnová & Rajnochová, 2013)	55
3.3.2 <i>Учебник чешского языка (для I. и II. курсов)</i> (Širokova, Adamec, Vlček & Rogovskaja, 1973)	57
3.3.3 <i>Чешский язык</i> (Porák, 1984)	58
3.3.4 <i>Čeština pro cizince H + H. Чешский язык для иностранцев</i> (Hronová & Hron, 2013)	58
3.3.5 <i>Šatoučitel' češského jazyka</i> (Izotov, 2016)	59
3.3.6 <i>Чешский язык для русскоговорящих. Čeština pro rusky mluvící</i> (Mrověcová, 2009)	60
3.3.7 <i>Čeština křížem krážem 1</i> (Beková et al., 2013)	60
3.3.8 <i>Čeština pro cizince: úroveň B1</i> (Kestřánková, Kopicová & Šnidaufová, 2016/2010)	61
3.3.9 Diskuse výsledků k provedené částečné obsahové analýze učebnic	62
Závěr I. dílu	63
Seznam příloh k I. dílu	64
Přílohy k I. dílu	66

APČJ – Akademická příručka českého jazyka
ČNK – Český národní korpus
CzeSL – Czech as a Second Language (zkratka pojmenovávající akviziční korpus češtiny nerodilých mluvčích)
CzeSL-SGT (příp. též cze-sl-sgt) – Czech as a Second Language with Spelling, Grammar and Tags
ČCJ – čeština jako cizí jazyk
f. (příp. v přílohách též (f)) – femininum
F.a. (příp. v přílohách též (Fa)) – femininum animatum (životné femininum)
F.i. (příp. v přílohách též (Fi)) – femininum inanimatum (neživotné femininum)
IJP – Internetová jazyková příručka (Ústavu pro jazyk český)
L1 – první jazyk
LN – lašská (slezská) nářečí
m. (příp. v přílohách též (m)) – maskulinum
M.a. (příp. v přílohách též (Ma)) – maskulinum animatum (životné maskulinum)
M.i. (příp. v přílohách též (Mi)) – maskulinum inanimatum (neživotné maskulinum)
n. (příp. v přílohách též (n)) – neutrum
N.a. (příp. v přílohách též (Na)) – neutrum animatum (životné neutrum)
N.i. (příp. v přílohách též (Ni)) – neutrum inanimatum (neživotné neutrum)
NKRJ – *Национальный корпус русского языка* (Národní korpus ruského jazyka)
OČ – obecná čeština
psl. – praslovanský
rus. – ruský
SERR – Společný evropský referenční rámec pro jazyky
SMN – středomoravská nářečí
SSČ – Slovník spisovné češtiny (2010/1978)
SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého (1989/1960–1971)
stsl. – staroslověnský
ÚJČ – Ústav pro jazyk český
VMN – východomoravská nářečí

Zkratky pro označení pádů a pádových tvarů

N, G, D, A, V, L, I – nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál
Nsg, Gsg, Dsg, Asg, Vsg, Lsg, Isg – nominativ singuláru, genitiv singuláru atd.
Npl, Gpl, Dpl, Apl, Vpl, Lpl, Ipl – nominativ plurálu, genitiv plurálu atd.

Autor předkládané monografie, která vznikla jako upravené knižní vydání disertační práce, absolvoval v kombinované formě v doktorském studijním programu Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK obor Didaktika konkrétního jazyka. Od roku 2021 působí jako odborný asistent katedry bohemistiky na Pedagogické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Profesně se věnoval nepřetržitě od roku 2004 výuce češtiny pro cizince, nejprve pod záštitou brněnské humanitární organizace SOZE, později také v jazykových školách a v letech 2013–2021 jako odborný asistent katedry jazyků na Vysoké škole hotelové v Praze 8.

V souvislosti s doktorským studiem byly shledány velmi obohacujícími možnosti pedagogického působení v rámci programů zajišťovaných Ústavem bohemistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Konkrétně šlo o lektorskou činnost na Letní škole slovanských studií v letech 2012, 2013 a 2015 a výuku předmětu Přehled morfologie a syntaxe v akademickém roce 2014/2015. Setkávání s kvalifikovanými a zkušenými kolegy je obecně přínosné, poskytuje přehled o širokém spektru používaných učebních materiálů, včetně korpusových, poukazuje na možnosti organizace výuky i na možnosti přístupu k výuce samotné. Zmíněná akademická a pedagogická činnost na FF UK byla podporována ze strany školitele.

Pro profesní zdokonalení doktoranda jsou neméně přínosná též vystoupení na konferencích. Autor předkládané práce vystoupil na třech mezinárodních konferencích pořádaných Filozofickou fakultou (Symposium o češtině jako cizím jazyku VII a VIII v letech 2013 a 2016, Kolokvium mladých jazykovědců v roce 2015). Všechna tři autorova vystoupení jsou zpracována v podobě článků v postkonferenčních sbornících.

Výběr tématu disertační práce byl na počátku veden vyhraněným zájmem autora o jmennou flexi a její podoby v indoevropských jazycích. Srovnávací studium češtiny a ruštiny přispělo k poznání širších souvislostí v rámci dané problematiky a otevírá autorovi předkládané práce další příležitosti k tvorbě nových učebních materiálů i k teoretické činnosti.

Otázky lingvodidaktické prezentace českého jazyka jsou velmi aktuální, neboť do České republiky v posledních desetiletích přijíždí relativně velký počet cizinců nejrůznějších národností, kteří mají v úmyslu češtině se učit. Obor čeština jako cizí jazyk má tedy před sebou úkol přímo velkolepý: vytvořit soubor teoreticky podložených praktických návodů, jak složitý, silně gramatikalizovaný a svým způsobem archaický český jazyk různým typům cizinců zprostředkovat. Téma předkládané monografie je zúženo na problematiku srovnání české a ruské deklinace podstatných a přídavných jmen se zaměřením na výuku češtiny pro cizince. Jak ze samotného názvu vyplývá, jde o výuku s adresným zaměřením na cílovou skupinu ruskojazyčných cizinců.¹

V současnosti dostupné publikace se nevěnují deklinačnímu systému jako celku, česky psané dílo zaměřené na komplexní zpracování deklinace chybí, a to nejen v oblasti češtiny jako cizího jazyka, ale i v rámci jazykovědné bohemistiky.² Vynikající díla jazykovědců, jako např. V. Skaličky, K. Hausenblase, V. Šmilauera, A. V. Isačenko a dalších a rovněž i díla lingvodidaktiků jsou zaměřena buď na určitý segment, nebo naopak příliš obecně. Dokonce i relativně komplexní zpracování formální a funkční morfologie v mluvnicích se jeví jako nedostačující, a to nikoliv pouze z pohledu češtiny jako cizího jazyka (viz kapitola 2). Často citovaní lingvodidaktikové světového významu, mezi něž patří např. R. Lado, S. P. Corder, R. Ellis, L. Selinker, S. D. Krashen ad., se nezabývají specifickou problematikou výuky flektivního jazyka. Srovnání deklinace v češtině a v ruštině je aktuálním tématem z toho důvodu, že ruskojazyční cizinci tvoří tradičně velké procento všech zahraničních studentů. Podobnost jazykových struktur obou blíže příbuzných jazyků zapřičiňuje u cizinců s ruštinou jako prvním jazykem při osvojování češtiny řadu specifických obtíží. Zmíněné obtíže většinou lze na základě jejich opakujícího se výskytu typologizovat a tím směřovat k vědecky podloženým koncepcím při organizování výuky i při tvorbě učebních materiálů s daným adresným zaměřením. Zároveň jde o neobyčejně zajímavé slavistické téma, v jehož rámci lze sledovat nejen oba jazyky, ale i přístup autorů obou národností k dané jazykovědné a lingvodidaktické problematice. Výše naznačená fakta tedy představují hned několik důvodů pro výběr tématu.

Hlavním cílem předkládané monografie je důkladné poznání deklinačního systému v obou srovnávaných jazycích i vybraných způsobů jeho lingvodidaktického zobrazení (v I. dílu), poznání tvarových variant v mezijazyce ruskojazyčných cizinců s dosaženou úrovní znalosti češtiny B2 podle SERR a navržení konkrétních postupů, jak výuku češtiny s daným adresným zaměřením zefektivnit (ve II. dílu). Souhrnně formulovaný cíl je však nutné rozčlenit do několika dílčích cílů, které vyplývají ze struktury celé práce. Každá kapitola obsahuje svůj dílčí cíl. V první kapitole je cílem přehledně a dostatečně podrobně představit deklinační systémy substantiv a adjektiv v obou jazycích a na základě srovnání upozornit na neparalelní i paralelní gramatické jevy, které je třeba zohledňovat při lingvodidaktickém přístupu k dané problematice. Přihlédnuto je rovněž ke společnému původu češtiny a ruštiny a k vývoji deklinace. V předkládané práci jsou zavedeny a odůvodněny termíny životné / neživotné femininum a životné / neživotné neutrum, které byly doposud užívány pouze v ruské mluvnicí při morfologickém popisu Apl. Děje se tak z vnitřní potřeby oboru čeština jako cizí jazyk, neboť v jazykovém vědomí sledované cílové skupiny dochází v souvislosti s daným morfologickým zařazením k odlišným procesům, které je třeba zohledňovat při lingvodidaktickém přístupu k lexiku a při tvorbě učebních materiálů. S uvedenými skutečnostmi úzce souvisí kapitola, v níž je srovnáván způsob prezentace pádového systému a jednotlivých pádů ve vybraných mluvnicích češtiny. Poznání formální morfologie v kontextu morfologie funkční je klíčem k pochopení deklinačního systému v jeho nezměrné složitosti a v jeho zásadní provázanosti s celkovou strukturou silně flexivního jazyka typu češtiny. Vysvětlení funkcí pádů však s sebou přináší vysvětlení české i ruské syntaxe v celé její šíři, a proto uvedené klíčové téma přesahující vymezený rámec práce může být pouze připomenuto. Podrobné srovnávací studium a s ním spojené výzkumy tedy bylo nutno zúžit pouze na oblast morfologie formální. Autor si rovněž klade za cíl přiblížit problematiku lingvodidaktické prezentace jmenové flexe v existujících učebnicích češtiny adresovaných rusky hovořícím uživatelům. K dílčím cílům v rámci teoretického bloku patří též představení pojmu interference ve vztahu k vybraným formám zkoumání mezijazyka. Významné místo zde zaujímají rozsáhlé výzkumy osvojování ruštiny u žáků a studentů na českých školách prováděné ve druhé polovině 20. století a současný přístup v širším smyslu reprezentovaný především akvizičními korpusy. Naposledy zmíněný blok, tj. kapitola č. 4, tvoří u předkládaného knižního zpracování teoretický úvod k II. dílu.

¹ Jde o cizince, u nichž je ruština prvním jazykem nebo jedním z mateřských jazyků v rámci bilingvismu. Kromě uvedených evidentních případů bývají běžně mezi ruskojazyčné cizince zahrnováni také cizinci, kteří sice mají jiný první jazyk, ale díky dlouhodobému kontaktu s ruským prostředím nabyli znalosti ruského jazyka alespoň na úrovni C1. V předkládané práci je dodrženo vymezení s vazbou na ruštinu jako první jazyk.

² Slavisté Laura A. Jandová a Steven Clancy (2002, 2006) se sice komplexním zpracováním ruské a české deklinace zabývají, ale i jejich zpracování je ohraničeno hlediskem sémantiky a funkcí pádů. Vycházejí primárně ze sémantického hlediska, otázku formální morfologie shledávají méně závažným sekundárním problémem. Díla P. Sgalla (1967) a J. Kořenského (1972) lze označit z pohledu lingvodidaktiky rovněž za příliš obecná.

Základním cílem výzkumu představeného v 5. kapitole je zjištění relativního stavu variability pádových tvarů v mezijazyce studentů s ruštinou jako prvním jazykem, přičemž jde o vysokoškolské studenty s dosaženou úrovní znalosti češtiny B2 podle SERR. Výzkum není jednoznačně nazýván interferenčním, neboť nelze u všech tvarů předpokládat a prokázat interferenční původ. Jde tedy přesněji o chybovou analýzu. Formulace výzkumných otázek je následující:

- Jakého charakteru jsou opakovaně se vyskytující varianty pádových tvarů v mezijazyce sledované skupiny respondentů a do jakých kategoriálních okruhů lze častěji se vyskytující tvary (tj. chybné i gramaticky správné tvary) rozčlenit?
- U kterých substantivních typů a pádových tvarů se vyskytuje negativní transfer ruských gramatických tvarů v oblasti deklinace substantiv a adjektiv, tj. zjevná interference, v případě cílové skupiny ruskojazyčných cizinců s dosaženou úrovní znalosti češtiny B2?
- Jaká je pravděpodobná příčina opakovaně se vyskytujících chyb?

Je všeobecně známo, že zjevná mezijazyková interference, tj. zpravidla subdiferenciace, se projevuje především na nižších úrovních osvojení blíže příbuzného jazyka. Míru a kategoriální strukturu jejího výskytu u sledované skupiny respondentů nelze hypoteticky přesně stanovit. Oblast její potenciální přítomnosti tvoří okruh gramaticky neparalelních pádových tvarů. Jejich soubor je vyvozen na základě srovnávacího studia obou jazyků, kterým se zabývala řada níže citovaných autorů včetně autora předkládané práce. Shrnutí gramaticky neparalelních tvarů je provedeno v 1. kapitole, v záhlavích jednotlivých vyhodnocovaných pádových tvarů v přílohách č. 65–78 a rovněž v podkapitole 5.3. U gramaticky neparalelních tvarů lze též předpokládat výskyt kombinované a vnitrojazykové interference, jakož i chyb nejasného původu. U gramaticky paralelních struktur je třeba u některých tvarů počítat s výskytem tzv. disimilačních chyb (supradiferenciací), v zásadě se však vyznačují nízkou až nulovou chybovostí.

V závěrečné návrhové části, tj. v kapitole č. 6, jsou uvedeny příklady možného postupu při výuce jmenné flexy použitelné v kurzech češtiny pro ruskojazyčné cizince či při tvorbě učebnic. Jde o téma neobyčejně široké a jeho kompletní zpracování by nabylo rozsahu samostatné publikace. Proto se autor zabývá pouze vybranými tematickými okruhy, mezi něž patří především tvorba deklinační tabulky, volba vzorových výrazů pro skloňování, sestavování a využívání retrográdní lexikální databáze, doporučení k lingvodidaktickému zpracování vybraných jevů, využití ČNK při sestavování praktických úloh atp. Vytvoření zmíněných konkrétních návrhů rovněž patří mezi dílčí cíle práce.

Ve všech kapitolách práce je přítomen analytický přístup, který se odráží v příslušné metodice. V první kapitole převážně teoretického charakteru je prováděna komparace deklinačních systémů ruštiny a češtiny s využitím adekvátní literatury k tématu. Primárně je popisován deklinační systém substantiv a adjektiv v ruštině na pozadí češtiny. Srovnání přináší ucelený přehled gramatických jevů, jejichž poznání je v dané oblasti potřebné z hlediska oboru čeština jako cizí jazyk.

V druhé kapitole je provedena srovnávací analýza prezentace morfologie substantiv ve čtyřech soudobých mluvnicích češtiny. Pozornost je soustředěna na oblast formální morfologie, dále na popis funkcí a sémantiky pádů a zpracování tématu stavby slovního tvaru. Na mluvnice je pohlíženo jako na díla pedagogického charakteru, neboť jsou ve všech čtyřech případech určeny širší veřejnosti.

Srovnávací metoda je přítomna též v třetí kapitole, kde předmět výzkumu představují obsahové vlastnosti vybraných učebnic češtiny s adresným zaměřením na ruskojazyčné cizince. Je provedena částečná obsahová analýza, a to v plánu synchronním bez ohledu na rok vydání učebnic (srov. Macurová, 2016, s. 61–64). Za hlavní princip stavby učebnice daného typu lze pokládat způsob a posloupnost prezentace deklinačních paradigmat. Z uvedeného hlavního kritéria vyplývají další dílčí kritéria, tak jak jsou definována v úvodu podkapitoly 3.3. Patří sem zejména volba vzorových výrazů, komentáře k jednotlivým morfologickým zvláštnostem i koncepce základních navazujících cvičení. V rámci třetí kapitoly jsou jako významné lingvodidaktické materiály z obdobných hledisek samostatně zhodnoceny rovněž existující mluvnice češtiny pro cizince.

Čtvrtá kapitola představuje úvod k výzkumu, jenž tvoří součást předkládané práce. Teoretický popis se týká zejména specifikace pojmu interference v souvislosti se zvoleným tématem. Zhodnocení literatury popisující interferenční výzkumy prováděné ve druhé polovině 20. století pro potřeby výuky ruštiny na českých školách je provedeno v rámci podkapitoly 4.2. Metodicky je použita popisná a srovnávací analýza. Vybrané jevy interpretované tehdejšími autory z pohledu výuky ruštiny pro Čechy lze do jisté míry porovnávat se současnou aktuální situací, kdy je naopak vyučována čeština s adresným zaměřením na mluvčí ruštiny.

V páté kapitole ryze praktického charakteru je popsán výzkum provedený autorem předkládané práce. Dostupný vzorek respondentů tvořila vnitřně homogenní skupina vysokoškolských studentů s prvním jazykem ruštinou a dosaženou úrovní znalosti češtiny B2 podle SERR. Pro zjišťování variability pádových tvarů v mezijazyce studentů byl sestaven soubor testů, který představuje metodu sběru dat. Respondenti v nich doplňují vynechaná zakončení slov a tyto testy se tak vzdáleně podobají C-testům (Klein-Braley & Raatz, 1982; srov. Stranz-Nikitina In Gladkova et al., 2016b, s. 84–85, 101–103). V testech jsou zastoupeny všechny základní substantivní i adjektivní typy včetně paradigmat přejatých slov a sledovány jsou všechny soubory pádových tvarů s výjimkou vokativu. Výsledky výzkumu, tj. souhrn tvarových variant, je zanesen do přehledných tabulek (viz přílohy č. 65–78), které představují strategii analýzy dat. Z důvodu nízkého počtu respondentů (13 u Apl, 10 u ostatních testů) nemůže být cílem výzkumu pouhé statistické vyjádření počtu jednotlivých chyb. Primárním cílem je umožnění náhledu do definovaného segmentu mezijazyka zmíněných studentů a vytvoření kategoriálního systému chyb, příp. tvarů. Z metodologického hlediska jde tedy o kvalitativní výzkum s pomocnou kvantifikací. Přes relativně rozsáhlý textový materiál obsažený v testech (1706 doplňovaných koncovkových morfémů v jednom souboru testů, při uvedeném počtu respondentů celkem analyzováno 17 492 pozic) je výpovědní hodnota získaných výsledků kvantitativně omezena počtem deseti, příp. třinácti respondentů a rovněž i únosnou kapacitou jednoho testu.

V rámci jednoho souboru pádových tvarů jsou sice zastoupeny všechny významné substantivní typy, v řadě případů by však konkrétní substantivní typ vyžadoval větší počet lexikálních zástupců. Testy vypovídají do určité míry o explicitních vědomostech studentů. Výzkum je nicméně založen na předpokladu, že zvláště v oblasti deklinace vědomosti o jazyce jsou v těsném spojení s vědomostmi z jazyka a s výslednou podobou tvarů obsažených v mezijazyce. Tvary podchycené v testech nezobrazují „deklinací systém v mezijazyčích“ sledovaného vzorku respondentů v celé jeho šíři, ale zobrazují alespoň jeho část. Vybrané výsledky jsou opatřeny komentářem. Některé z častěji se vyskytujících tvarových variant jsou sekundárně konfrontovány s texty obsaženými v akvizičním korpusu CzeSL-SGT. Komparace je opět prováděna primárně z hlediska kvalitativního, nicméně kvantitativní aspekt výskytu jednotlivých tvarů je rovněž zohledněn.

Metoda komparace je využita rovněž v rámci poslední, šesté kapitoly obsahující návrhy, a to zejména v podkapitolách 6.1 a 6.4, kde je představena koncepce tvorby deklinací tabulky vycházející z výše vymezeného lingvodidaktického určení a v podkapitole 6.5 věnované volbě vzorových výrazů pro deklinaci substantiv a adjektiv. Navržené zobrazení deklinacího systému českých substantiv a adjektiv je podloženo synchronní i diachronní srovnávací analýzou češtiny a ruštiny. Nově navržené vzorové výrazy jsou porovnávány se situací ve výše analyzovaných učebnicích, příp. mluvnících. V podkapitolách 6.2 (Poznámkový aparát k deklinací tabulce) a 6.3 (K retrogradní databázi substantiv a adjektiv) je popsán způsob tvorby uvedených lingvodidaktických materiálů s využitím metody sekundárního zpracování dat.

Stručná anotace jednotlivých kapitol byla již provedena v souvislosti se specifikací dílčích cílů a metodiky. Práce je adresována především učitelům, teoretikům i studentům, kteří se zabývají problematikou výuky češtiny s adresným zaměřením na ruskojazyčné cizince. Mohla by rovněž posloužit jako model pro lingvodidaktické zpracování češtiny na bázi jiného slovanského jazyka, např. ukrajinštiny.

Literaturu k předkládanému tématu je třeba rozdělit do několika okruhů. První okruh se vztahuje ke srovnávacímu studiu české a ruské deklinace po stránce formální i funkční morfologie. Základní podněty poskytne S. Žaža (1999) ve své práci *Ruština a čeština v porovnávacím pohledu*. Komplexní popis ruského deklinačního systému ve srovnání s češtinou, příp. se slovenštinou přináší mj. následující díla: *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I. Hlásokloví a tvarosloví* (1976/1961),³ *Sovremennyj russkij jazyk v sopostavlenii so slovackim – Morfologija* (Baláž et al., 1989), *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija* (Isačenko, 2003/1957). Naposledy zmíněné tři srovnávací mluvnice mohou vykazovat dílčí nedostatky. Proto je vhodné přistupovat k jejich studiu kriticky a neustále přihlížet rovněž k popisu daného tématu v základních mluvnicích obou jazyků. Speciálně je třeba zmínit vynikající dílo L. Ďuroviče *Paradigmatika spisovnej ruštiny* (1964). Ďurovičův popis formální morfologie (paradigmatiky) ruštiny je výjimečným didaktickým počinem, neboť usiluje o precizní výklad partií, které ostatním autorům unikají, či je považují za samozřejmé, ačkoliv samozřejmé nejsou. Jde zejména o morfematickou a fonologickou stavbu ruských pádových (v rámci celé publikace všech paradigmatických) tvarů. Záslužné je proto nové přepracované vydání, jež vychází z iniciativy M. Giger (2020). Pro oblast češtiny se ukazují jako nejuplněnější *Čeština – řeč a jazyk* (Čechová, Dokulil, Hlavsa, Hrbáček & Hrušková, 2011/1995) a *Příruční mluvnice češtiny* (Karlík, P. et al., 2012/1995). Příručka M. Knappové *Náše a cizí příjmení v současné češtině* (2002) pak slouží jako důležité doplnění zmíněných mluvnic, neboť antroponyma tvoří důležitou a frekventovanou složku jazyka, u flektivních jazyků, a v češtině zejména, i deklinace. Výhradně na překlad ruských vlastních jmen a jejich začleňování do českého gramatického systému je orientována velmi přínosná monografie S. Špačkové *Rusko-česká ekvivalence propriálního lexika* (2017). Pro oblast ruštiny zůstávají dosud nepřekonaná Vinogradovova díla *Grammatika russkogo jazyka I* (1960) a *Russkij jazyk (grammaticeskoe učenie o slove)* (2001/1947). Vynikající, svým způsobem nadčasovou příručku pak představuje *Grammaticeskij slovar' russkogo jazyka. Slovoizmenenije* (Zaliznjak, 2008/1977). Jde o retrogradní slovník, kde každé slovo je opatřeno odkazem k příslušnému gramatickému výkladu. Oba české retrogradní slovníky, *Retrogradní morfematický slovník češtiny* (Slavičková, 1975) a *Retrogradní slovník současné češtiny* (Těšitelová, Petr & Králík, 1986), přestože vykazují řadu nedostatků, jsou rovněž nezastupitelnou oporou při studiu lexika ve spojení s jednotlivými deklinačními typy. V podkapitole 6.3 je připomenuta rovněž internetová alternativa retrogradního slovníku, webové hnízdo *Lexiko* spravované ÚJČ AV ČR. Velmi přínosná mohou být v dané souvislosti rovněž díla slavistů neslovanského původu, jednak pro svou objektivnost i specifický přístup, ale zejména proto, že přináší komplexní popis slovanské flexe pomocí neslovanské, zde anglické terminologie. Patří sem např. Townsendova srovnávací mluvnice *Czech thought Russian* (1981) nebo práce americké kognitivní lingvistky Laury A. Jandové, např. *A Geography of Case Semantics. The Czech Dative and the Russian Instrumental* (1993). Autorčin příspěvek k tématu kognitivní lingvistiky aplikované v lingvodidaktice je publikován též v českém překladu ve sborníku *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. editorky L. Saicové Řimalové (2004). Srovnáním všech slovanských jazyků v pohledu synchronním i diachronním se zabývají australští slavisté R. Sussex a P. Cubberley v obsáhlém díle *The Slavic Languages* (2006).

Předkládaná monografie je zaměřena především na formální morfologii. Kategorii pádu však nelze plně porozumět bez pochopení funkcí a sémantiky pádů. K dané problematice se kromě prací výše jmenované Laury A. Jandové vztahují práce předních českých lingvistů, a to *Větné vzorce v češtině* F. Daneše (1987/1981), *Novočeská skladba* V. Šmilauera (1969/1947), *Základy české skladby* F. Kopečného (1962), *Vývoj předmětového genitivu v češtině* K. Hausenblase (1958) ad.⁴ Morfosyntaktickou analýzou ruštiny ve srovnání s češtinou se s pečlivostí zabývají autoři *Příruční mluvnice ruštiny II* (Bauer, Mrázek & Žaža, 1960) či R. Mrázek ve svých samostatných pracích jako např. *Sintaksis russkogo tvoritel'no-go (Strukturno-srovnitel'noje issledovanie)* (1964). Veškerá bibliografie vztahující se k srovnávacímu studiu češtiny a ruštiny mezi lety 1945 až 2015 je shrnuta v přínosné monografii *Bibliografija po sopostavitel'nomu izučeníju russkogo i češského jazykov* (Gladkova et al., 2016a). Kniha obsahuje rovněž stručné srovnání obou jazyků z hlediska základních oborů gramatiky. Pokud jde o srovnání češtiny a ruštiny z hlediska češtiny jako cizího jazyka, existuje několik publikací,

3 Ucelené srovnání obou jazyků představuje *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I–II* (1960–1961), v jejímž úvodu autoři konstatují, že je „prvním novodobým pokusem o podrobnější a soustavný popis mluvnické soustavy moderní ruštiny v porovnání s mluvnickou stavbou českou“. Druhý díl věnovaný syntaxi je zmíněn níže. Mezi mluvnice vytvořené na srovnávacím principu patří rovněž *Русская грамматика 1–2* (Barnetová, Běličová-Křížková, Leška, Skoumalová & Straková, 1979), kde za každou probranou gramatickou kategorií následuje srozumitelná kapitola shrnující danou oblast „na pozadí českého jazyka“. Samotný výklad gramatiky se však vyznačuje vysokou náročností, která přechází až v nepřehlednost. Některé další menší srovnávací studie se vyznačují značným zestručněním, např. Brčáková (2002).

4 Ucelený stručný přehled vývoje autorských pojetí syntaxe (tudíž i funkcí pádů) v české gramatické tradici přináší P. Karlík a J. Panevová (2012).

příp. článků, většinou novějšího data. V monografii *Čeština a ruština v kontaktu. Metody a výsledky terénního výzkumu nabývání druhého jazyka u rodilých mluvčích ruštiny v českém prostředí* (Gladkova et al., 2016b) se kolektiv autorů „snaží podat ucelenější obraz o řečovém chování a o metodách jeho výzkumu v ruskojazyčné menšině v ČR. [...] Zjištěné jazykové kompetence jsou dále popisovány ve vztahu se sociodemografickými faktory a dalšími parametry, které ukazují míru integrace sledované skupiny do majoritní společnosti“ (viz předmluva na předsádce knihy).

Pro pochopení stavby jmenného slovního tvaru v češtině v indoevropském kontextu je zásadní Skaličková stať *Vývoj české deklinace* z roku 1941 (In Čermák, F., Čermák, J., Čermák, P. & Poeta, C. (ed.), 2004–2006). Diachronní pohled na deklinací systémy obou srovnávaných jazyků přispívá k hlubšímu pochopení mnohých souvislostí, které mají dosah až do současnosti, a proto je v předkládané práci vybraným tematickým okruhům z historické mluvnické vědy věnováno několik samostatných oddílů. V jejich rámci je připomenuta též řada dalších významných bibliografických citací (viz oddíl 1.4.2). Se všemi výše připomenutými tituly lze uvést do souvislosti nadčasový počín F. Kopečného a spol., lexikografické dílo *Základní všeslovanská slovní zásoba* (1981). Implicitní konfrontace se zmíněnou lexikální bází je nanejvýše vhodná např. při hledání vzorových výrazů v učebních materiálech zohledňujících potenciálního uživatele s prvním jazykem slovanským.

Pokud jde o obecné i konkrétnější otázky lingvodidaktiky, jež tvoří další tematický okruh, důležité podněty i srozumitelně podaný výklad k vývoji daného oboru s přehledem významných autorů přinášejí kromě základních didaktik cizích jazyků (Hendrich (1988), Choděra (2013/2006), Ellis (2000/1994)) také díla M. Hrdličky *Gramatika a výuka češtiny jako cizího jazyka. K prezentaci gramatiky českého jazyka v učebnicích češtiny pro cizince* (2009) a B. Štindlové *Žakovský korpus češtiny a evaluace jeho chybové anotace* (2013). M. Hrdlička ve zmíněné publikaci připomíná mj. výzkumy prováděné kanadskými lingvodidaktiky C. Germainem a H. Séguinem, které prokázaly škodlivost záměrné absence gramatické složky při výuce cizího jazyka (2009, s. 21). Ve spojitosti se zvoleným tématem mají nespornou důležitost publikace lingvodidaktiků zpracovávajících problematiku výuky flektivního jazyka a deklinace. Jde např. o významné a zapomenuté dílo L. Riese *Didaktika ruštiny 1–2. Vyučování jako komunikace, součinnost a hra* (1987). Podnětné mohou být též závěry rozsáhlého interferenčního výzkumu prováděného na českých školách ve druhé polovině 20. století (zejména v letech 1960–65), kdy bylo zkoumáno osvojování ruštiny u českých žáků. Shrnutí výzkumu provádějí A. Šourková a J. Zajíčková v monografii *Interference v ruské morfologii* (1968/1967) a J. Zajíčková a M. Holoubková v článku *K otázce vztahu jazykové interference a konfrontace (na materiále skloňování substantiv)* publikovaném ve sborníku *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby* (1974) (viz podkap. 4.2). V současnosti je vysoce aktuální problematika akvizičních korpusů. Základní podněty v dané oblasti poskytuje monografie K. Šebesty a S. Škodové *Čeština – cílový jazyk a korpusy* (2012) a výše již zmíněná, knižně publikovaná disertační práce B. Štindlové (2013). Autorka ve své práci velmi výstižně shrnuje vývoj přístupu lingvistů a didaktiků ke kontrastivní i chybové analýze a souvislost obou teorií se současnou aplikovanou lingvistikou (viz kap. 4; 4.1).

Poslední důležitý bibliografický okruh vztahující se k předkládanému tématu představuje soubor samotných učebnic češtiny pro cizince, mezi nimiž zásadní význam mají odborně sestavené učebnice s adresným zaměřením na danou cílovou skupinu, tj. ruský hovořící. Je třeba připomenout především *Učebník češského jazyka* (Širokova, Adamec, Vlček, & Rogovskaja, 2003/1973), dílo, které je v Rusku využíváno až do současné doby a dále učebnici *Čeština pro ruský hovořící* autorek H. Confortiové, J. Cvejnové a N. Rajnochové (2013). K oběma učebnicím je možno přistupovat kriticky, to ovšem nemění nic na skutečnosti, že jde o svěbytné lingvodidaktické koncepce zasvěcených autorů a každý, kdo se zabývá tvorbou učebnic pro danou cílovou skupinu, je svým způsobem povinen se zmíněnými díly se seznámit.

1. Srovnávací studium češtiny a ruštiny (se zřetelem k deklinaci substantiv a adjektiv)

Srovnáváním češtiny a ruštiny se zabývali slavisté od doby, kdy slavistika vznikla. V následujících kapitolách si autor klade za cíl přinést ucelený pohled na problematiku deklinace substantiv a adjektiv v obou jazycích z hlediska oboru češtiny jako cizí jazyk. U flexivních jazyků typu češtiny a ruštiny deklinace představuje centrum celého gramatického systému, skrze funkce pádů je syntakticky, příp. i formálně svázána se všemi slovními druhy. Konfrontační popis formální morfologie jmen je primárně zaměřen na pochopení deklinačního systému v ruštině a zásadní odlišnosti od češtiny jsou průběžně zdůrazňovány. Předpokládá se, že čtenář je se situací v češtině obeznámen. Podrobný popis formální morfologie českých substantiv a adjektiv je v práci rovněž obsažen, a to v podobě lingvodidakticky pojatého (modifikovaného) gramatického popisu pádových tvarů obsažených v deklinační tabulce (viz příloha č. 51; srov. přílohy č. 44–49 a podkapitola 6.2).

1.1 Formální podoba deklinačního systému substantiv v ruštině v porovnání s češtinou

Východisko pro základní srovnání deklinace ruských a českých podstatných jmen představuje pro zdejší účely modifikovaná souhrnná tabulka skloňování ruských podstatných jmen, jež je převzata z učebnice *Ruština nejen pro samouky* (Nekolová, Camutaliová & Vasiljeva-Lešková, 2002, s. 497). Formát a grafické pojetí tabulky koresponduje s pojetím substantivní deklinace v ruských mluvnicích a pro potřeby srovnávání se tudíž jeví jako nanejvýše vhodná. Původní tabulka je rozšířena o tři další substantivní typy (*трамвай, училище, статья*) a dodatečně také o deklinaci typu *время*. Standardní vzory jsou doplněny několika vybranými podtypy. Podoba tabulky je následně aplikována i na tradiční mluvnické rozřazení českých podstatných jmen. V tabulkách (viz příloha č. 1, příp. též č. 39 a č. 2, příp. též č. 42) jsou uvedeny pouze ty podtypy a nestandardní tvary, které shledáváme důležitými z hlediska systému skloňování jako celku.

Tradiční ruská gramatika podstatná jména rozřazuje do tří skupin skloňování, a to nikoliv primárně na základě rodové příslušnosti, nýbrž na základě meziparadigmatické shody většiny koncovek. K tzv. prvnímu skloňování patří substantiva mužského a středního rodu končící buď na souhlásku (absolutní většina maskulin), nebo na *-o* (v písmu též *-ě*) a na *-e* (absolutní většina neuter). Z historického hlediska jde o původní o-kmeny, jo-kmeny a ъjo-kmeny. Druhé skloňování zahrnuje feminina a maskulina s koncovkou *-a/-я* v nominativu singuláru, tj. historické a-kmeny, ja-kmeny a ъja-kmeny. Třetí skloňování představuje jediný standardní substantivní typ *площадь (кость)* a s výjimkou osamoceného maskulina *путь* jde o feminina zakončená v nominativu singuláru souhláskou a v písmu měkkým znakem. Jde o pokračování historických i-kmenů. Uvedená klasifikace ruských deklinačních typů je zaměřena na produktivní jádro deklinačního systému. V tabulce v příloze č. 1 přičleňujeme k uvedeným třem skloňováním také neproduktivní skloňování čtvrté – typ *имя, время* – z hlediska historie pokračování středních n-kmenů. Jednotlivá paradigmata se v rámci jednoho ruského skloňování od sebe odlišují jen velmi málo, v jedné až třech koncovkách, maximálně ve čtyřech koncovkách, např.: *завод – здание*.

Při pohledu na zjednodušenou souhrnnou tabulku skloňování českých podstatných jmen (viz příloha č. 2) si hned všimneme celkově většího množství koncovek a také jejich větší rozrůzněnosti ve smyslu horizontálním. Česká substantivní deklinace využívá 24 různých koncovek, zatímco ruská pouze 17.⁵ Repertoár zmíněných koncovek je tedy v ruštině zmenšen ve srovnání s češtinou o 29 %. V češtině je mnohem obtížnější slučovat pádové tvary se stejnou koncovkou v rámci několika paradigmát. V tabulce, v níž jsou substantiva rozdělena do tří skupin na rodovém principu, mají shodnou koncovku pouze maskulina v Gpl a v Dpl. Tato situace v češtině je způsobena odlišným, ba přímo protichůdným historickým vývojem.

Jak již bylo zmíněno, v tradiční ruské mluvnici z principu meziparadigmatické homonymie vycházejí základní synchronní popisy systému deklinace substantiv. Substantiva jsou rozdělena na základě shodných morfologických znaků do tří skupin, které jsou uváděny jako tři produktivní deklinační typy (srov. Baláz et al., 1989, s. 70). Tradičně jsou nazývány jako I. skloňování, II. skloňování a III. skloňování. Protože ale ruští lingvisté stejným termínem označují rovněž deklinace latinské, můžeme výrazy *первое / второе / третье склонение* překládat také jako první / druhá / třetí deklinace. Všechna jednotlivá paradigmata v rámci uvedených skloňování (deklinací) nemohou být tudíž nazývána deklinačními

5 Do počtu 17 koncovek nejsou, a ani nemohou být, započítány případy *-я, -ю, -ě, -ём, -ёй*, které tvoří pouhé grafické varianty koncovek *-а, -ы, -о, -ом, -ой*.

typy, ale označují se termínem vzory skloňování nebo deklinační podtypy (srov. *ibid.*, s. 73). Výraz substantivní typ se zmíněnou terminologií v rozporu není.

K uvedeným třem typům skloňování patří absolutní většina ruských substantiv. Na periférii deklinačního systému substantiv zůstávají neproduktivní případy skloňování, tzv. *разносклоняемые слова*, tj. slova s odchylným skloňováním. Patří sem izolované neutrum *дуть* se svým specifickým paradigmatickým⁶ a izolovaná skupina deseti neuter typu *имя*, Gsg *имени*, praslovansky *ъмѣ*, Gsg *ѣмене*, kterým v češtině v singuláru odpovídá reliktní neproduktivní deklinace typu *brímě* – *břemene*, rusky *бремя* – *бремену*. Jde o jeden z původních praslovanských typů skloňování, který se v obou jazycích zachoval a v ruštině díky frekventovanosti výrazů *имя* a *время* má i v současnosti značnou důležitost.⁷ Názory ruských jazykovědců na zařazení naposledy uvedeného deklinačního typu do deklinačního systému jako celku se různí. Převládá pojetí, v němž je dotýčná skupina ponechána stranou jako neproduktivní typ, jinými slovy je nezařazena do systému tří produktivních deklinačních typů. Pro naše účely, tj. pro účely konfrontačního studia, se jeví jako mnohem praktičtější pojetí A. V. Isačenka, který zmiňovanou skupinu neuter s odchylným skloňováním do celkového systému zařazuje v rámci tzv. čtvrtého skloňování či čtvrté deklinace (srov. Isačenko, 1965, s. 163–167).⁸ Singulárová paradigmata měkkého českého skloňování *brímě*, *símě*, *plémě* se s výjimkou G a svým způsobem i N–A (viz poznámka č. 6) shodují s ruskými lexikálními a typologickými ekvivalenty *бремя*, *семя*, *племя*. Plurálová paradigmata n-kmenů přejala v obou jazycích koncovky tvrdých o-kmenových neuter (I. skloňování).

Substantivní typy čistě ženského rodu v ruštině neexistují. S výjimkou jediného maskulina *нуть* je čistě ženského rodu pouze substantivní typ *площадь*. Ostatní paradigmata (*школа*, *неделя*, *статья*, *фотография*), která jsou charakteristická pro ženský rod, jsou ve skutečnosti paradigmata obourodá, poněvadž stejné skloňování mohou mít i substantiva mužského či dvojího rodu. Jde o mužské substantivní typy *мужчина*, *дядя*, *судья*, *мессия*, které jsou v tabulce uvedeny v závorkách jako podtypy základních vzorů ženského rodu, avšak z hlediska deklinace nejde dokonce ani o podtypy, neboť jejich paradigmata se ničím neliší od paradigmata feminin stejného typu. Tak např. substantivum *коллега* je v ruštině obourodé a zda jde o muže či ženu, nepoznáme podle pádových koncovek, nýbrž pouze podle přívlastku shodného nebo z jiného kontextu. Naopak v češtině existuje samostatný substantivní typ *předseda* v rámci mužského rodu, kde se původní shoda s feminin uchovala už jen u menší části koncovek a typ *soudce*, který se s výjimkou Nsg a Vsg zcela přizpůsobil deklinaci typu *muž* (srov. též příloha č. 6). Rodový princip rozřazení podstatných jmen je v ruštině možný, ale není natolik zásadní jako v češtině.

Měkká substantiva v ruštině nemají vlastní soubor pádových koncovek, ale k tvarotvornému základu zakončenému měkkou souhláskou připojují v podstatě stejné koncovky jako tvrdá substantiva.⁹ Tvrdá a měkká substantiva tudíž tvoří pouze dvě varianty stejného deklinačního typu a jsou zařazena vždy paralelně v rámci stejné deklinační skupiny¹⁰ (viz přílohy č. 1 a č. 7). Skutečnost, že si musí ruskojazyční studenti při osvojování češtiny zvykat na samostatná a ve srovnání s ruštinou velmi odlišná paradigmata měkkých českých substantiv, patří k základním problémům, s nimiž se didaktika češtiny jako cizího jazyka při výuce orientované na danou cílovou skupinu potýká. Při pohledu na tabulku zobrazující systém ruské deklinace substantiv však přesto nalézáme ojedinělá styčná místa, kde se pádové koncovky měkkých substantiv v obou jazycích shodují. Především jde o Dsg a Lsg substantivního typu *профессия/фотография*, v češtině feminina typu *profese*, *fotografie*, *Marie*, *laborať* atd. (viz příloha č. 1 a č. 8). Jistou mezijazykovou shodu v singuláru vykazují také zmiňovaná neutra typu *имя* v rámci IV. ruské deklinace.

V češtině se původní praslovanské rozdíly mezi tvrdým a měkkým skloňováním uchovaly a během vývoje ve středověku k nim přibýly v důsledku přehlásek rozdíly další. Ve 12.–14. století se postupně odlišily koncovky měkkých a tvrdých substantivních typů v Nsg, Gsg, Dsg i Asg, např.: *без мужа* – *bez muže*, *улица* – *ulice*, *искать улицу* – *hledat ulici*,

6 V běžném jazyce frekventované je pouze plurálové paradigma *дуть*, které je stejně jako v češtině pozůstatkem i-kmenového skloňování a s dotýčnými feminin, tj. feminin typu *кость / площадь*, v češtině *kost*, sdílí shodné koncovky (v ruštině s výjimkou Ipl: *костями х детьми*). V ruštině je však i v plurálu středního rodu. Osamocené paradigma *дуть* (G: *дуть*) představuje jediné neutrum, které si v ruštině v singuláru uchovalo původní praslovanskou souhláskovou kmenotvornou příponu *-ѣт-*, ovšem změněnou vývojem i v singuláru na *-ат-* (v ruském grafickém systému *-ят-*).

7 Nejen pro zajímavost, ale i pro jasnost výkladu na tomto místě uvedeme dotýčných deset neuter i s překladem: *имя*, *время*, *бремя*, *племя*, *семя*, *темя*, *вымя*, *пламя*, *знамя*, *стреля* – *jméno*, *čas*, *břemeno/brímě*, *plemeno/plémě*, *semeno/símě*, *temeno/témě*, *veteno/věmě*, *пламень*, *прарог*, *трень*. Příklad sám vypovídá o tom, jak oba jazyky zpracovaly tyto starobylé lexémy. Čeština uvedené základy, pokud je rovněž uchovala, vyrovnala s tvrdými vzory středního i mužského rodu. Zároveň však u některých z nich v singuláru přežívají v podobě dubletních tvarů původní pračeské koncovky, které se v současné češtině shodují s koncovkami měkkých neuter a měkkých maskulin. Z ČNK (SYN2010) nicméně vyplývá, že např. genitivní tvar *břemene* je mnohem frekventovanější než synonymní varianta *břemena*.

8 M. Komárek uvádí, že nominativní tvary *brímě*, *símě* a *plémě* pocíťoval jako zastaralé již Jan Blahoslav v 16. století (srov. Komárek, 2012, s. 173). Např. nominativ *brímě* má však v ČNK (tamtéž) 269 výskytů v porovnání se 492 výskytu tvaru *břemeno*. Rovněž i tvary *plémě* a *símě* jsou v malém, ale nezanedbatelném počtu zejména v soudobé beletrii a poezii doloženy.

9 Výraz čtvrté skloňování či čtvrtá deklinace, rusky *четвёртое склонение*, přejímáme od A. V. Isačenka (1965, s. 163), avšak v poněkud pozmeněném pojetí. Isačenko na základě diachronního srovnání ruštiny a slovenštiny soustřeďuje ve čtvrté deklinační skupině všechny neproduktivní pozůstatky praslovanských konsonantických deklinací, tj. paradigmata typu: 1) *теленко* – *телята* + *дуть*; 2) *горожанин* – *горожане*; 3) *мать* + *дочь*; 4) *время*.

10 *-ом/-ём*, *-ой/-ёй*, *-о/-ё* představují dvě pravopisné varianty těžké koncovky. Totéž platí pro dvojice *-а/-я*, *-у/-ю*, *-ам/-ям*, *-ах/-ях*, *-ами/-ями* a do jisté míry také *-ы/-и*. Poslední dva zmiňované grafémy jsou ovšem specifické tím, že vyjadřují dvě samohlásky různé kvality. V daném smyslu je koncovka *-ы* charakteristická pouze pro substantiva s tvrdým zakončením tvarotvorného základu. V Skalička popisovaný jev nazývá „vyrovnání tvrdého a měkkého skloňování“ (srov. Skalička In Čermák, F., Čermák, J., Čermák, P. & Poeta (ed.), 2004–2006, s. 771).

11 V rámci III. skloňování existuje nepočetná skupina feminin typu *мышь*, *ложь*, *вошь* s tvrdým zakončením tvarotvorného základu. Písemnou podobou koncovek se však od ostatních feminin stejného typu nijak neliší. Plurálové tvary *мыши*, *лжи*, *вши* se pouze ve své zvukové podobě vyznačují tvrdou výslovností koncového *-и*, které se vyslovuje jako *[-ы]*. V rámci IV. deklinace u neuter typu *имя*, *бремя* má singulár skloňování měkké a plurál tvrdé podobně jako u českých paradigmata *kuře* a *brímě*.

к мужу – *k muži*. Některé současné ruské koncovky se ve zmíněných pádech proto shodují s koncovkami pračeskými a s koncovkami ve východomoravských dialektech, ale ne všechny. Dnešní podoba ruské deklinace rozhodně nepředstavuje pouhou konzervaci praslovanského stavu. Vývoj v ruštině směřoval k vyrovnání tvrdého a měkkého skloňování, a tudíž došlo u většiny původních praslovanských koncovek měkkých typů k přizpůsobení koncovkám analogických vzorů tvrdých (např. psl. *o muži, o mori, o duši, k duši, bez dušě* → rus. *o муже, o море, о душе, к душе, без души*) (srov. přílohy č. 22 a č. 23).

1.1.1 Poznámky k vybraným gramatickým jevům

1.1.1.1 K absolutnímu sjednocení koncovek ruských substantiv ve tvarech Dpl, Lpl a Ipl

Shoda koncovek v horizontálním pohledu umožňuje rozdělení ruských substantiv do tří typů skloňování. Při srovnání obou tabulek (přílohy č. 1 a č. 2) je na první pohled zřejmé, že tato skutečnost zjednodušuje celý systém jejich deklinace. K absolutnímu splynutí deklinačních distinkcí v Dpl, Lpl a Ipl S. Žaža (1999, s. 36) poznamenává:

Nejvýraznější a nejradikálnější inovací, kterou provedla ruština ve skloňování substantiv, je totální sjednocení koncovek v dativu, lokálu a instrumentálu plurálu ve všech typech skloňování (až na zcela ojedinělé výjimky). Za jednotný tvar pro jména všech rodů byly vybrány koncovky *-am, -ax, -ami* (v písmu též *-ям, -ях, -ями*), vlastní původně jen femininům typu *школа/неделя*. Jak dalekosáhlá změna to je, vidíme z toho, že třem ruským koncovkám odpovídá celkem dvanáct různých koncovek českých: v dat. *-ům, -ám, -ím, -em*; v lok. *-ech, -ich, -ách*; v instr. *-y/-i, -ami, -emi, -mi, -imi*.

Ruské koncovkové morfémy *-am, -ax, -ami* tedy nenesou žádnou informaci o jmenném rodu a deklinačním typu. Jsou v nich nedělitelně soustředěny pouze dvě informace, a to o čísle a pádu. V aglutinačním jazyce by číslo a pád představovaly dva oddělené morfémy. Přesto ale jde o velké přiblížení aglutinačnímu principu. Při částečné nebo úplné redukci deklinačních distinkcí si ale ruština zachovala výraznou pádovou distinkci zejména v mužském a středním rodě. V. Skalička (In Čermák et al. (ed.), 2004–2006, s. 771) zmíněný jev připomíná v souvislosti s „rysy typu aglutinačního“.

1.1.1.2 Ke genitivu a dativu singuláru ruských maskulin a neuter

Všechny typy maskulin a neuter, které jsou sloučeny v rámci I. skloňování, mají v Gsg stejnou standardní koncovku *-a* (v písmu též *-я*) a v Dsg jednotnou koncovku *-y* (v písmu též *-ю*). Substantiva s tvrdým a měkkým zakončením se totiž liší pouze tvrdou a měkkou výslovností souhlásky na konci tvarotvorného základu, nicméně koncovka (mající dvě grafické varianty) je stejná (viz též přílohy č. 11 a č. 9). V ruském Gsg neživotných maskulin tedy na rozdíl od češtiny zcela zvítězila o-kmenová koncovka *-a*. Koncovka *-u* se v Gsg ruských neživotných maskulin sice také vyskytuje, ale pouze nezávazně a u omezeného počtu slov ve funkci genitivu celkového či partitivního, např.: *чашка чаю, ложка сахара, добавить вам соуса* atp. Koncovka Gsg neživotných maskulin je tedy při výuce češtiny u dané cílové skupiny místem výskytu častých interferencí majících charakter subdiferenciace („trochu hráška“), ale i supradiferenciace („většinu svého života“). Na nižších úrovních znalosti češtiny je jejich výskyt evidentní, do jaké míry se projevuje na úrovni B2 podle SERR, ukazují výsledky výzkumu, viz podkapitoly 5.4–5.5.

Původní praslovanská genitivní koncovka *-e* se v ruštině na rozdíl od češtiny nezachovala u žádného substantivního typu. Oproti tomu v češtině se následkem staročeské přehlásky *a > ā > ě > e* koncovka *-e* stává koncovkou pro Gsg u všech nestažených měkkých substantivních typů (srov. Komárek, 2012, s. 132–133). Daná skutečnost je zásadní i z hlediska češtiny jako cizího jazyka: srov. Gsg *koťěte, dítěte, krve, církve, břemene, kamene, dne* – *котёнка, ребёнка/дети, крови, церкви, бремени, камня, дня*).

1.1.1.3 K lokálu singuláru

V ruském Lsg vystupují dvě standardní koncovky *-e [e]* a *-u [i]* (viz příloha č. 1). Koncovka *-e* figuruje u většiny, tj. devíti substantivních typů, z historického hlediska u všech původních ruských substantivních typů v I. a II. skloňování. Koncovka *-u* je vlastní původním i-kmenům a středním n-kmenům (*площади, времени*) a také substantivním typům přejatým z církevní slovanštiny (*сценарии, профессии, здании*). U všech jmenovaných typů představuje koncovka *-u* konzervaci původního praslovanského stavu. Naposledy uvedená koncovka, svým způsobem charakteristická pro měkké skloňování, se na stejném místě vyskytuje i v češtině v tvarech typu *kosti, břemeni, fotografii* (příp. též *profesi, laboratoři*, tj. *ruži a písni*).

V Lsg ruských neživotných maskulin ovšem existuje také nestandardní přízvučná koncovka *-y/-ю*. Té se užívá výhradně v příslovečném významu místním (výjimečně i časovém či způsobovém) a nikoliv u všech, ale pouze u uzavřené skupiny několika desítek neživotných maskulin zvláště významově vhodných. U ostatních maskulin a v ostatních významech zůstává koncovka *-e*, která je v ruském Lsg v příslušných paradigmatech koncovkou převažující. Jasně definovatelné variantní tvary Lsg ruských neživotných maskulin se většinou neshodují se situací v češtině, která je mnohem komplikovanější. Základní a produktivní koncovkou je v češtině *-u*. V některých případech je její užití dáno zakončením tvarotvorného základu, např.: *v parku, na rohu, o úspěchu, v dialogu*. V některých případech jde o dubletní tvary, např.: *v autobusu* i *v autobuse*, *v oceánu* i *v oceáně*. V řadě případů dubletní tvary na *-u* a na *-e/-ě* přecházejí ve tvary variantní,